

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында дағдарыстық құбылыстарды анықтау модельдерін қалыптастыру

Б.С. Мырзалиев¹, Г.Ж. Азретбергенова², А. Мурат³

Түйін

Мақалада аграрлық кәсіпорындардың дағдарыстық модельдерін және ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту мақсаттарымен пайда болу қаупінің бар болуымен айқындалатын дағдарысқа қарсы басқару үлгілерін әзірлеу қажеттілігі туралы өзекті деректер ұсынылып, талданды. Қолайсыз экономикалық жағдайларда отандық аграрлық кәсіпорындардың дамуына қиындық туғызатын негізгі теріс факторлар анықталды. Дағдарыстың белгілерін уақтылы танудың негізгі факторлары ашылды, оның оқшаулануы, алдын ала сауықтандыру және төлем қабілеттілігін қалпына келтіру шаралары ретінде зерттеудің құрамдас бөліктерін пайдалану аграрлық құрылымдардың дағдарысқа қарсы басқаруындағы тану мақсаттарының мәнін құрайды. Экономикадағы дағдарыстық жағдайдың пайда болу және даму себептері анықталды, аграрлық кәсіпорының өмірлік циклінің сатыларына сәйкес келетін дағдарыстық жағдайдың графикалық үлгісі жасалды.

Сонымен қатар зерттеуде тиімділікті бағалау және бағдарламаның нәтижелерін бақылау негізінде дағдарысқа қарсы басқару моделін әзірлеудің аса маңызды кезеңдері, олар аграрлық кәсіпорындардың дағдарыс ахуалынан шығуы бойынша ұтымды іс-қимылды анықтауға мүмкіндік беретін шаралар қарастырылды.

Түйін сөздер: дағдарыстық құбылыстар, дағдарыстық жағдай, дағдарысқа қарсы модель құру, дағдарыстық жағдай аймағы, дағдарыстық жағдайды диагностикалау, дағдарысқа қарсы басқару.

Аннотация

В статье представлены и проанализированы ключевые данные о необходимости разработки кризисных моделей аграрных предприятий и моделей антикризисного управления с целью развития сельскохозяйственного производства, которые определяются наличием возникновения риска. В неблагоприятных экономических условиях выявлены основные негативные факторы, затрудняющие развитие отечественных аграрных предприятий. Раскрыты основные факторы своевременного определения признаков кризиса, его локализация, использование компонентов исследования в качестве превентивных мер оздоровления и восстановления платежеспособности, составляющие сущность целей признания в антикризисном управлении аграрных структур. Определены причины возникновения и развития кризисной ситуации в экономике, разработана графическая модель кризисной ситуации, соответствующая стадиям жизненного цикла аграрного предприятия.

Кроме того, рассмотрены важнейшие этапы разработки модели антикризисного управления на основе оценки эффективности и контроля результатов программы, которые позволяют определить оптимальные действия по выходу аграрных предприятий из кризисной ситуации.

Ключевые слова: кризисные явления, кризисные ситуации, построение антикризисной модели, зона кризисной ситуации, диагностика кризисной ситуации, антикризисное управление.

Abstract

The article deals with the presents and analyzes the key data of need to develop crisis models of agricultural enterprises and crisis management models for the development of agricultural production, which are determined by the risk presence. In unfavorable economic conditions, the main negative factors hindering the development of domestic

1 Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Экономика кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор. Түркістан қаласы, e-mail: borash2006@mail.ru

2 Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қаржы аудит кафедрасының профессоры. Экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Түркістан қаласы, e-mail: gulaj@mail.ru

3 Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Экономика кафедрасының докторанты. Түркістан қаласы, e-mail: jolis@mail.ru

agricultural enterprises are identified. The main factors of timely determination of crisis signs, its localization, the use of research components as preventive measures of recovery and restoration of solvency are the essence of recognition goals in the anti-crisis management of agricultural structures. The reasons for the emergence and development of the crisis situation in the economy are determined, a graphical model of the crisis situation corresponding to the stages of the life cycle of the agricultural enterprise is developed.

In addition, the study considered the most important stages in the development of a crisis management model based on the evaluation of the effectiveness and monitoring of the results of the program, which allow determining the optimal actions to exit agricultural enterprises from the crisis.

Keyword. Crisis phenomena, crisis situations, building an anti-crisis model, crisis zone, crisis diagnosis, anti-crisis management.

Кіріспе

Экономикалық дағдарыс – бұл нарықтық экономика үшін белгілі бір кезеңділікпен қайталанатын және ауқымдарға қарай мемлекетке де, сондай-ақ әлемдік маңызы болуы мүмкін. Дағдарыс өндірістің күрт құлдырауымен, ал кәсіпорындардың банкротқа ұшырауы салдарынан, жалпы ұлттық өнімнің төмендеуімен, жұмыссыздықтың ауқымды өсуімен, ал көбінесе ұлттық валютаның құнсыздануымен сипатталатыны белгілі.

Сонымен қатар экономикалық дағдарыс өндіріс пен нарықтық қатынастардағы қалыпты байланыстардың жоғалуымен және үзілуімен, жиі ілесе жүретін шаруашылық жүйесіндегі тепе-теңдіктің елеулі бұзылуына алып келеді. Бұл, сайып келгенде, тұтастай алғанда, экономикалық жүйенің жұмыс істеуінің теңгерімсіздігіне әкеледі.

Экономикалық дағдарыстарды зерттеу, оның ішінде кәсіпорындарда дағдарыстық құбылыстарды дер кезінде анықтау, одан ауыртпалықсыз және тез шығуды үйрену тек шаруашылық субъектілері ғана емес, мемлекет үшін де өте маңызды. Бұдан басқа, экономикалық дағдарыстардың пайда болу себептерін зерттеу және олардың экономикаға тәжірибедегідей жойқын әсер етпеуі үшін шығу жолдарының әдістерін анықтау елеулі мәнге ие.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаһандық дағдарыстар ықпалынан ешкім де сақтанып қала алмайды... Жаһандық дағдарыс – ол тек қауіп қана емес, сонымен бірге жаңа мүмкіндіктер. Әлемдік ауқымдағы көптеген компаниялар дамудың дағдарыстық кезеңінде сәтті компанияларға айналды. Іс жүзінде соңғы жарты жүзжылдықта табысқа қол жеткізген

елдердің бәрі тура мағынасында нөлден бастаған болатын. Біздің Қазақстанның өзі де дағдарыс дәуірінде өмірге келді». Сөзін әрі қарай жалғай келе, Елбасы «Жаңа жаһандық нақты ахуалдың мәні тек әртараптандырылған экономиканың ғана жаһандық дағдарыс салдарына тиімді қарсы тұра алатынында болып табылады», - деген болтын [1].

Қазақстан Республикасының 30 бәсекелі елдердің қатарына еруге ұмтылуы, Әлемдік Сауда Ұйымына енуі, Еуразиялық экономикалық одаққа мүше болуы отандық агроөнеркәсіп кешені үшін үлкен сын. Өйткені агроөнеркәсіп кешені Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі және қоғамның экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылығын анықтайтын факторлардың бірі болып табылады. Сондықтан да аграрлық сектордың дамуы мемлекет үшін экономикалық және ең бастысы әлеуметтік негізде стратегиялық жағынан маңызды.

Басты мақсат-ауыл шаруашылығын тиімді ету және оны қайта өңдеу секторымен бірге экспортқа шығару. Оның өзегі болатын күшті кооперативтер құру арқылы ауыл шаруашылығының құрылымын өзгерту қажет. Бұл өз кезегінде бизнес үшін кең өріс деген болатын мемлекет басшысы.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын дағдарысқа қарсы басқаруды танымдау мәселесі отандық экономикалық және басқару ғылымында зерттелгендер қатарына жатады. Алайда, дағдарыс мазмұнының бірқалыпты және алуан түрлілігі ғылымда экономикалық дағдарыстар мен циклдердің модельдерін әзірлеу үшін әртүрлі негіздер береді.

Әдебиеттік шолу

Ауыл шаруашылығы кәсіпорнын басқару ұғымының әртүрлі түсіндіруімен бірге

олардың дәлелді сыныптау мүмкіндігін жоятын басқару жүйелерінің көптеген үлгілерінің арасында менеджменттің негізгі бағыты ретінде дағдарысқа қарсы басқарудың қандай да бір маңызды жалпы немесе жеке моделін табу қиын. Мұндай модельдердің болмауы менеджмент теориясын қоса алғанда, экономикалық ғылым теориясының абстрактілі нысанының және дағдарысқа қарсы басқарудың нақты нысанының түбегейлі айырмашылығы туралы әдіснамалық жорамалдың дұрыстығын куәландырады.

С. Лапавицас дағдарыстық жағдайдан шығуды табу әдістерінің, сондай-ақ дағдарыстың туындауының алдын алу әдістерінің бірі шаруашылық жүргізуші субъектілердің дағдарыстық жағдайларын модельдеу мүмкіндігі болып табылатындығын айтады [2].

Модельді құруды бастау үшін дағдарыстық жағдайдың әлеуетті тасымалдаушысы болуы мүмкін субъектінің жай-күйі мен мәні туралы ақпарат болуы қажет. Дағдарыс моделін құрған жағдайда зерттелетін нысанды басқару үдерісінің ерекшеліктеріне және аса өзекті мәселені шешудің мүмкін болатын нұсқаларының толық тізбесін құруға басты назар аударылады.

Ал Э.П. Дэвис және М.Р. Стоун болсабастапқы үлгіні құру үдерісі нысанның қасиеттері нақты экономикалық білімдерге негізделеді, бұдан бұрын, зерттеудің әдіснамалық қызметін әзірлеу кезінде танымның нақты базасы дағдарысқа қарсы басқару ұғымдары мен деректерін түсіндіру негізінде құрылатыны анықталады деп түсіндіреді [3].

Айтылған мәселелерді зерттей келе К.М. Мате ақпараттық және математикалық қамтамасыз етудің нақты мүмкіндіктерін ескеру ғана емес, сонымен қатар алынған әсермен модельдеу шығындарын салыстыру қажет (модельдің күрделілігі өскен кезде шығындардың өсуі әсердің өсуінен асып кетуі мүмкін) екендігін негіздейді [4].

Сондықтан С. Тисделл дағдарысты анықтау моделінің мәні ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының барлық өмірлік кезеңдері бойынша нөлдік рентабельділік қисығы мен сату көлемінің өзгеруінің үзілген қисығы кезең-кезеңімен қайталанатын қиылысуын байқауға болады деп көрсеткен. [5].

Кәсіпорындардың дағдарыс кезеңінде жай-күйінің өзгеруі, олардың өмір сүруінің және нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті сақтаудың әділетті шарты болып табылады. Бұл жағдайда өзгерістер қажеттілігі жиі пайда болады, өзкезегінде оларды кәсіпорынның өмірлік кезеңіне әсері тұрақты үрдіс ретінде қарастырылуы мүмкін [6].

Төтенше жағдайларда дағдарысқа қарсы басқару қызметін іске асыру нақты кәсіпорында дағдарыстық жағдайдың белгілерін тануы, туындау себептерін (қауіптерін) анықтауы, оның даму деңгейі мен үрдістерін бағалауы, ақырында кәсіпорынның өмір сүру кезеңінің белгілі бір уақытында өміршеңдігін сақтау үшін жедел немесе стратегиялық шаралардың оңтайлы қажетті тізбесін анықтауы болып табылады [7].

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында әртүрлі жағдайлардың дағдарыстық жай-күйінің мәнін бағалауды басқару жүйесінің арнайы әдістемесі бойынша жүргізуге болады. Белгілі болғандай, басқару деңгейін саралау ұйымның менеджмент жүйесінің даму және тиімділігін арттыру мәселелерін талдау және бағалауға және оларды шешудің басты бағыттарын анықтауға бағытталған зерттеу қызметі ретінде қарастырылады. Ол кәсіпорынның экономикалық қызметіндегі өзгерістер ауқымы туралы шынайы ақпарат алуға мүмкіндік беретін бірқатар дәйекті рәсімдерді көздейді [8].

Ең алдымен кәсіпорын жұмысының қызметтік көрсеткіштерін бағалау стандарттары негізінде белгілеу қажет. Оларға кәсіпорынның әлеуметтік-экономикалық дамуы мақсатында іске асырылған бағалау және есептік талдау көрсеткіштері сәйкес келеді [9]. Бұл ең алдымен кәсіпорынның өндіріс және өнімді өткізу көлемі; өнімнің өзіндік құны; пайда (шығындар) және өндіріс рентабельділігі; уақыт шегі, сондай-ақ кәсіпорынның экономикалық тұрақтылығын сипаттайтын көрсеткіштер [10].

Бұл жағдайда ұғымдық сәйкестікке жету үшін М. Мескон, М. Альберт және Ф. Хедоури уақыт көрсеткіші бойынша жағдайдың өзгеруіне қатынасын орнатуға тырысты. Олар уақыт барысы әдетте жағдайдың өзгеруіне әкеледі деп санайды. Егер олар маңызды болса, жағдай соншалықты өзгертілуі мүмкін,

сондықтан шешім қабылдаудың басты көрсеткіштерінің кейбіреулері жарамсыз болып қалуы мүмкін деп есептейді [11]. Бұл авторлар осы жағдайдың туындауында пайда болатын іс жүргізудің нәтижесі мен бағалаудың басты көрсеткіштері басқа жағдайға қарағанда өзгеше болатын нысанның осындай жай-күйін дамыту мүмкіндігін атап айтқан.

Кейбір экономистер дағдарыстың жағдайы ресімді және бір мағыналы түрде жекелеген тұлғаларға да, қауымдастықтарға да қатысты бұрынғы іс-әрекет сұлбаларында одан әрі қайта қалпына келтірудің мүмкін еместігі байқалған кезде орын алады деп есептейді [12]. Әрине, мәселе тұжырымды анықтамасының толық және бір мағынада емес, зерттелетін нысанның барабар түсінігінде. Сондықтан осы көзқарас тұрғысынан нақты дағдарыс жағдайы (немесе белгілері) болған кезде ұдайы өндіру үдерісінің үздіктілігі маңызды.

А. Чернявский дағдарыстық құбылыстар мен жағдайлардың кенеттен болуы (немесе болжаудың дұрыс еместігі) сыртқы ортадағы күтпеген оқиғалардың басталуын сипаттайды: мемлекеттегі саяси жағдайдың, салық заңнамасының, бағалардың өзгеруі, валюталық бағамның және т.б. ауытқуы деп есептейді [13]. Бұл ұстанымды оның мәні бойынша дұрыс деп тануға болады, бірақ кенеттен пайда болған ықпалды белгісіздік пен тәуекел сияқты басқару санатымен сәйкес келетінін қосу керек. Сонымен қатар, Я.А.Фомин атап өткендей, белгісіздік әрдайым қатерді арттырады, жағдайды бағалау күрделілігіне, икемділік пен тез өзгеретін жағдайға бейімделудің жоғалуына алып келеді. Бұдан басқа, «тәуекел» және «белгісіздік» ұғымдары арасындағы шекараны неғұрлым қатаң бөлу дағдарыстық жағдайдың дамуының қозғаушы күштерінің айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді [14]. Дағдарыстық құбылысты анықтауда «тәуекел» санаты бойынша белгісіз оқиғалардың басталуы ықтимал және сандық бағалануы мүмкін жағдайды сипаттайды, ал «белгісіздік» санаты мұндай оқиғалардың басталу ықтималдығын алдын ала бағалау мүмкін еместігін болжайды [15]. Осылайша, дағдарыстық жағдайдың кенеттен пайда болуы белгісіз көбінесе ортаның көрінеушектелулеріне, ал дағдарыстық жағдайдың қарқынды дамуы белгісіз экономикалық қызмет тәуекелдеріне байланысты.

Мемлекеттің ықпал етуі нәтижесінде дағдарыстық жағдайдың туындауы тұтастай алғанда бірқатар жағдайларда, мысалы, салық салу ставкалары айтарлықтай өзгерген немесе жаңа салық, акциз түрлері, кедендік алым енгізілген кезде орын алуы мүмкін. Мәселен, К.А.Серикбаева салық тетіктері әсерінің бір үрдісін сипаттай отырып, мынадай жағдайларға назар аударады: фискалдық жүктемені кәсіпорындарға қайта бөлу салдарынан салық ауыртпалығы барынша тар секторға және салық төлеушілер шеңберіне ауыстырылады, нәтижесінде олар үшін шамадан тыс салықтық қысым жасалады және салық жүйесі экономикалық өсуді және инвестициялық белсенділікті басу ықпалдық бағытына айналады [16]. М.М. Киреева, Е.Г. Рылякин-салық салу факторымен дағдарыстың дамуын нақты дәлелдейді. Олар атап өткендей, салық салудың жоғары деңгейі салық заңнамасын бұзғаны үшін айыппұл шараларымен бірге кәсіпорындардың бюджет және міндетті бюджеттен тыс қорлар алдындағы берешегінің жылдам өсуіне алып келеді, олардың дағдарыстық жай-күйін туындатады [17].

Мемлекеттік немесе өңірлік деңгейде енгізілетін бағаларды шектеу дағдарыстық құбылыстардың туындауын ынталандырушы жағдайлардың болуы мүмкін. Бұл ретте өсімін молайту үдерісі үшін баға ықпалы арқылы негіздемілік шарттарды енгізу монополист кәсіпорындарды тікелей шектеу жолымен ғана емес, жанама шаралармен де жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай шараларға бәсекелестік кәсіпорындарға берілетін түрлі жеңілдіктерді жатқызуға болады. О.В.Антонова кәсіпорындардың қызметіне теріс немесе жағымды әрекет факторы ретінде жеңілдіктің (субсидияның) әрекетін модельдеуге мүмкіндік беретін формуланы шығарды [18]:

$$\text{Жеңілдік деңгейі} = \frac{\text{Осы кәсіпорындағы жеңілдіктер}}{\text{Барынша мүмкін жеңілдіктер}}$$

Әрине, автор ұсынған тәсіл әр түрлі кәсіпорындар қызметінің мақсаттары мен шарттарының сәйкес келмеуі тұрғысынан біршама жеңілдетуге болады. Алайда, шаруашылық жүргізуші субъектіні бағалаудың есеп айырысу құралдарының бірі және

пайдаланылатын жеңілдіктер дәрежесі бола отырып, ол дағдарысты кәсіпорындарды басқаруда пайдалы болуы мүмкін.

Т.Б.Бердникова оның күшті және әлсіз жақтары тұрғысынан кәсіпорынның бәсекелестік ұстанымдарын талдай отырып, кәсіпорынға қатысты сыртқы факторлар нарықтағы шаруашылық жүргізуші субъекті қызметінің формальды ережелерін анықтайды [19]. Дағдарыс жағдайының тездеуі, немесе қарқындылық факторының белгілі бір уақыт ішінде нысанға ықпалдықәсердің күшеюімен сипатталады. Тәуекелдер мен дағдарыстық жағдайлар жөніндегі халықаралық сарапшы П. Лагадек, бұл үдерісті мынадай сипаттайды: үш негізгі бағыттар өзара іс-қимыл жасайды: мәселелерді шешуді іздестіруге әрекет ету мүмкін болмаған жағдайда оның туындауына әкелетін қиындықтардың өсуі; шешім қабылдау және келісу тетігінің кері әсерімен жұмыс істеуге көшу немесе істен шығу; көптеген адамдар мен ұйымдардың өз міндеттеріне, мақсаттарына және базалық құрылымдарға сәйкес әрекет ету қабілетін жоғалтуы [20].

Г.Ф.Графов дағдарысқа қарсы іс-шараның мәні нормалау жүйесін жетілдіру екендігін атап өткен. Оның ғылыми мазмұнын түсіну үшін қолданылатын экономикалық және техникалық-экономикалық нормалар-бұл нысананы өзгерту мақсатында басқару нысынына әсер ету жүзеге асырылатын және осы әсердің нәтижесі тиісті мәнімен салыстыру жолымен тексеріледі [21]. Бұл ұстаным субъективті көрсеткіш өндірістік жүйелердің қасиеттерін өлшеудің қажетті құрамдасы ретінде қалыптасады. Бұл экономикалық нақты стандарт, макро, мезо және микроменеджмент қабылдайтын және қысқа мерзімді кезең үшін аграрлық кәсіпорындардың қызмет ету көрсеткіштерін саралау рәсімдерінде пайдаланылатын бағалау өлшемі.

Қарқындылық белгісі дағдарыстық жағдайдың көрсеткіші ретінде іс жүзінде мамандардың зерттеулерінентыс қалған десек қателеспейміз. Дегенмен, бұл құбылысты ұғынудағы белгілі бір тәсілдер байқалып қалады. Мысалы, Е.П. Жарковская, Б.Е. Бродский кәсіпорынның дағдарыс алдындағы жағдайын осы көрсеткіштердің ұзақ мерзімді өзгеру үрдісіне байланысты сыртқы және ішкі ортаның жай-күйін сипаттайтын

көрсеткіштердің еселеп өсуі тұрғысынан бағалайды [22]. Шын мәнінде аталған тәсіл кәсіпорын экономикасындағы дағдарыстық құбылыстарды зерттеуде қолдануға болады.

В.Иванов ұсынған дағдарыстық жағдайларда менеджменттің бағдарлануы алты амалды қамтитын технологиялық жағдаяттық қалыптама құруға мүмкіндік береді: жағдайды талдау және анықтау (басты міндеттерді, негізгі қайшылықтарды, басым үрдістерді анықтау); басқару мақсаттарын, әдістерін және оларды шешу құралдарын ұсыну; шешім қабылдауға әсер ететін ықпалдарды анықтау; баламалы іс-әрекет бағыттарын әзірлеу; әрбір баламаны бағалау, талаптарға сәйкес келетін жағдайды анықтау; басқару жағдайын қолайлы өзгерту мақсатында тиімді болатын нақты іс-қимыл бағдарламасын әзірлеу [23].

Методология

Тереңдетілген сараптау кезінде бағалау стандарттары неғұрлым толық нысанды қабылдай алады, яғни субъектінің зерттелетін қасиетінің сипаттамасын көрсететін көрсеткіштердің көп санын қамтуы мүмкін. Бұл ретте бағалаудың басты орталығы негізінде бастапқы модель тұрғызылатын дағдарыс аймақтарының осындай секторларына көшірілуі мүмкін. Нақты және белгіленген көрсеткіштерді классикалық салыстыру кезінде аграрлық кәсіпорынның өмірлік кезеңінің әрбір деңгейіндегі ауытқулар, оның ішінде шекті ауытқулар анықталады. Бұл жерде шекті ауытқулар деп көрсеткіштердің мәнін түсіну керек, олар аграрлық кәсіпорынның дағдарыстық жағдайы аймағын белгілейді.

Сондықтан экономикада төтенше үдерістердің бастапқы моделі осы қасиеттің елеулі жақтарын ғана шығарады. Түпнұсқа-үлгінің және қасиетінің сәйкестігінің қажетті және жеткілікті шараларына қол жеткізу туралы сұраққа жауапты нақты мәселені шешу әдісін нақтылай отырып, нысанды басқару ерекшеліктеріне назар аударылатын қосымша арнайы модель құру арқылы табуға болады. Бұл мәселені зерттеудің соңғы кезеңінде дағдарыстық жағдайдың теңгейіне байланысты түзетуге болады.

Бұл жерде шаруашылық субъектінің жай-күйінің іс жүргізу өзгерістері ретінде ұйым

мақсатының туындауын, қалыптасуын, дамуын, жетілуін, құлдырауын және тоқтатылуын қоса алғанда, аграрлық кәсіпорынның өмірлік кезеңдері зерттеледі. Дәлелді қажет етпейтін ақиқат болып табылатын, соған сәйкес кәсіпорынның өмірлік кезеңдерінің әрбір сатысындағы қиындық жағдайлардың деңгейі кез келген экономикалық жүйенің дамуының бейтараптық салдарынан әр түрлі болуы тиіс екендігі белгілі. Сондықтан дағдарыстық жағдайдың белгілерін бағалау және оны өлшеу аграрлық кәсіпорынның өмірлік кезеңдерінің әрбір немесе іріктелген кезеңдерінің ауқымына сәйкес шекараларда жүзеге асырылады.

Осы ережелердің негізінде аграрлық кәсіпорынның дағдарыстық жай-күйін шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық тежеліп қайта өсу бағыты бар үдеріс ретінде сипаттауға болады, оның өмір сүруінің қиын кезеңі қолданыстағы заңнамалық актілермен анықталады.

Нәтижелер және талқылау

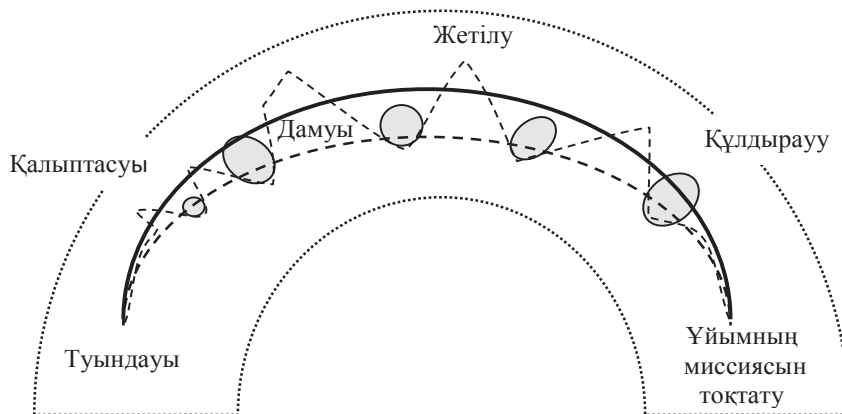
Келтірілген қағидада дағдарыстық көріністі және дағдарыстық жағдайды тану желілері

жеткілікті айқындалмаған. Сондықтан осы тұжырымдамаға қосымша дәлел беруге тырысамыз.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында дағдарыстық құбылыстарды анықтау модельдерін қалыптастырудың мәнін ескере отырып, құрылатын модель келесі міндеттерді шешуге арналуы тиіс:

- аграрлық кәсіпорынның дағдарыс жағдайына сәйкес келетін көрсеткіштерді анықтау;
- аграрлық кәсіпорын экономикасы дағдарысының маңызды белгілерін тіркеу;
- аграрлық кәсіпорын экономикасы дағдарысының құрылымдық нысандарын бөлу;
- дағдарыс жағдайында ұсынылатын модельдеуші үдерістерді талдау.

Осы мақсаттар кешенін шешу модельдеуші нысанның маңызды белгілері мен өзгерістерін бөліп көрсетуге, арқа сүйеуші сипаттағы құбылыстардан дерексіздігі, нысанның пәндік қасиетінің құрылымы мен даму үрдістерін зерделеуге және дағдарыстық жағдайда нысанды басқару жөніндегі шешімдердің алдын ала нұсқаларын белгілеуге мүмкіндік береді.

- кәсіпорынның өмірлік циклінің кезеңдерін көрсететін желі;
- өнімді өткізу көлемінің өзгеруін көрсететін желі;
- кәсіпорынның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде нөлдік рентабельділіктің шартты мән көрсететін желі;
- дағдарыстық жағдай аймақтары.

1 сурет- – Аграрлық кәсіпорынның өмірлік кезеңдері сатысына сәйкес келетін дағдарыстық жағдайдың үлгісі

1-суретте нысанды зерттеудің бастапқы шарттарына сәйкес келетін дағдарыстық жағдайдың үлгісі бейнеленген. Мұнда біз басқарудың тәжірибелік үлгісі үшін бастапқы аралық көрсеткіштерді құрайтын шаруашылық жүргізуші субъектінің өмір сүруі мен дамуының іс жүргізу, қызметтік және басқа да негізгі өзгерістерін көреміз. Демек, аграрлық кәсіпорынның күрделі жай-күйінің белгілерін бағалау үшін қағидасы маңызды шарт кәсіпорын жұмысының өзгерістерінің іс жүргізушілік ресми бағыныстылығы болып табылады.

Бұл жағдайда қызметтік өзгерістерге кем дегенде оның екі құрамдас бөлігін жатқызуға болады:

- нөлдік рентабельділіктің мәні (шарты);
- аграрлық кәсіпорынның өмірлік

кезеңдеріне сәйкес келетін сату көлемдерінің өзгеру мәндері.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының ерекшелігі енгізілген қызметтік көрсеткіштердің саны модельдеуші үдерістің күрделілігімен, сондай-ақ модель көмегімен алуға қажетті тәуелділіктің көрсеткіштері дәлдігімен анықталады. Осыған байланысты мынадай пікір дұрыс: неғұрлым көп факторлар модельде ескерілсе, соғұрлым шүбәсіз «жұмыс істейді» және жақсы нәтижелер береді деп ойлау дұрыс емес. Модельдің артық күрделілігі мен көлемі бойынша аса ірілігі зерттеу үдерісін қиындатады.

Үдерістің негізгі өзгерістеріне кәсіпорын экономикасының төтенше жай-күйінің кіріс және шығыс мәндеріне сәйкес келетін нөлдік рентабельділіктің парабола қисығы жатады. Өйткені кәсіпорын табыстылығының нақты мәндеріне сәйкес келмейді және өндіріс көлемдерінің пайда мен өзіндік құнның жағымсыз өзгерістерін сипаттау үшін қолданылады.

Қисықтардың қиылысу нүктелерімен шектелген шеңбер түріндегі дағдарыстық күй аймағының бейнесі келесі тәуелділікті байқауға мүмкіндік береді. Нөлдік рентабельділік қисығы салыстырмалы түрде төмен болған сайын, төтенше жағдай аймағы соғұрлым көп. Екі қиылысу нүктелері арасындағы қашықтықты арттыру дағдарыс жағдайында шешім қабылдау үшін мүмкіндіктер ауқымының өсуіне әкеледі. Сату көлемінің төменгі нүктесімен және нөлдік рентабельділік

қисығының қиылысу нүктелерімен, құлдырау және сату көлемінің сынған қисығының көтеру желілерімен түзілетін бұрыш неғұрлым өткір болған сайын, соғұрлым кәсіпорынды дағдарыс күйінен шығару бойынша шешім қабылдау үшін уақыт мөлшері азғантай болады. Модель қисықтың көмегімен көлденең-сопақ жағдайдан тік-сопақ жағдайға дейінгі дағдарыстық жағдайлар аймағының өзгеруін ұсынуға және белгілеуге мүмкіндік береді.

Модель аграрлық кәсіпорынның жай-күйінің өзгеруін ескереді. Оның көмегімен дағдарыс жағдайларының ауқымын анықтауға, осы қасиеттің негізгі сипаттамаларын бағалауға және басқару шешімін қабылдау үшін жоғарғы басқару деңгейіне ақпарат ұсынуға болады.

Өндіріс көлемі және өнімді сату (сату көлемі), өзіндік құн және пайда аграрлық кәсіпорынның экономикалық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін жетекші факторлық құрамдауыштары болып табылады. аграрлық кәсіпорын экономикасындағы дағдарысты құбылыстарды зерттеудің бастапқы белгілері дағдарыстың жағдай мен жай-күйі сияқты нысандары арасында шектеу жасауға мүмкіндік береді.

Экономикадағы дағдарыстық жағдайды шаруашылық жүргізуші субъектінің өсімін молайту бойынша жасалынатын жұмыстардың қарқынды өзгеруінің (нашарлауының) уақыты шектеулі үдеріс ретінде сипаттауға болады.

Аграрлық кәсіпорындардың дағдарыстық жағдай келесі белгілермен көрінуі мүмкін:

- дағдарыстық құбылыстың нақты даму пішінін негіздейтін ықпалдық дәрежесін анықтау әрекетінің қапелімділігі мен қарқындылығы;
- кәсіпорын табыстылығының (пайдалылығының) төмендеу қарқынымен;
- дағдарыстық жағдайдың шектеулі уақыт мерзімі.

Сонымен, дағдарыстық жағдай-бұл белгісіздік және тәуекел ықпалдарының әрекетінен бастау алатын даму үдерісі деп тұжырымдауға болады.

Экономикалық субъектінің дағдарыстық нысандардағы жай-күйінің теңсіздігін айқындайтын ықпалдық көрінісінің жалпы тізбесінде дағдарыстық жағдайлардың туындауы үшін экономикаға мемлекеттің

араласу нәтижесінде туындайтын нәтижелер, нарықтық жағдайлардың бір бөлігі (бәсекеге қабілеттілік, сұраныс, ұсыныс және т.б.), сондай-ақ кәсіпорынның жоғары менеджментінің дәрежелері (тиімсіз басқару шешімдері, кәсіпкерлік тәуекелдер) неғұрлым тән болып табылады.

Уақыт мерзімінің қарқындылық, шапшаңдық және шектеулілік белгілері дағдарыстық жағдайдың дамуының аралық қайтым мерзімін анықтайды.

Осы ұстанымдардан ықпалдық әсерді орта мен кәсіпорынның өзара байланысын бұзуға әкелетін белсенді теріс күш ретінде қарастыру керек. Дегенмен, дағдарыстық жағдайдың көрсеткіштерін сәйкестендіруге мүмкіндік беретін өзгерістер ғана емес, салыстырмалы түрде өзгермейтін құрамдас іс-қимылда маңызды болып табылады. Бұл қағиданы дамыта отырып, дағдарыстық жағдайды сәйкестендіру негізінде жүзеге асырылатын басты көрсеткіш ретінде жағдай бар кезең болады деп айтуға болады.

Негізделетін мәселелерге қатысты сәйкестендіру уақытша қандай да бір объективті белгі негізінде, мысалы бір шаруашылық айналым немесе өндірістік үдеріс уақытына сәйкес келетін кезең жүзеге асырылуға тиіс. Бірақ бұл негіздеме дағдарыстық жағдайдың дамуына әкелетін себептердің нақтылығына сәйкес келмейді. Әрбір аграрлық кәсіпорынның өзінің ерекше өндірістік іс-қимылы, сондай-ақ қызметті іске асыру шарттары бар және бұл дағдарыстық жағдайды сәйкестендіру үшін объективті уақытша көрсеткішті таңдау мүмкіндігін шектейді. Сондықтан мұндай тәсілдің нәтижелері әрдайым қанағаттанарлық емес және субъективті болса да, негізгі көрсеткіш бойынша дағдарыстық жағдай ауқымын сәйкестендірумен байланысты нақтылық тараптарына жүгінуге итермелейді.

Дағдарыстық жағдайдың уақытша көрсеткіші ретінде таңдаудың субъективті өлшеміне бағдарлануы негізінде үш ай немесе бір тоқсан кезеңін ұсынуға болады, бұл аграрлық кәсіпорындарды жоспарлау мен есептіліктің қысқа мерзімді жүйесіне, сондай-ақ борышкердің ақшалай міндеттемелер бойынша оның талаптарын қанағаттандыруға қабілетсіздігі банкроттық белгісіне сәйкес келеді. Жасалған таңдаудың ғылыми құнды-

лығы туралы мәселе қисынды пайда болады, өйткені құндылық экономика субъектілері мен қоғам үшін әдіснамалық, теориялық және практикалық маңыздылықпен айқындалады.

Мысалы, аграрлық кәсіпорын өнімін сату-дан түскен түсім көлемінің ауытқуы салыстырмалы ұзақ уақыт ішінде орташа айлық шаманың $\pm 5\%$ құрады. Егер тиісті экономикалық қызметтер жүргізген талдау белгілі бір сәтте іске асырудың 15% -ға төмендегенін көрсетсе, онда мұндай күрт өзгеріс дағдарыстық жағдайдың туындауы мен дамуын және оның алдын алу мақсатында барабар шаралар қабылдау қажеттігін куәландыруға тиіс.

2 суретте қисық сызықтың көмегімен дағдарыстық жағдайдың пайда болуы мен дамуы көрсетілген.

Дағдарыстық жағдайды сипаттай отырып, оның белгілерінің менеджментте шешім қабылдау басымдылығына сәйкестігін атап өткен жөн. Дағдарыс жағдайында менеджмент төмендегіше нысаналы бағдарлануы тиіс:

- ақуалдық талдауды пайдалана отырып, дағдарыстық жағдайдың «қозғаушы серіппесін» іздеуге (мәселені толық түсіну, басқару міндетін қалыптастыру, күштерді орналастыру);

- осы жағдайдың алдыңғы жағдайлармен байланысын табуға (тарихи әдіс) және қиыншылық пен ысыраптардың туындауын болжауға;

- басқарудың тұтас жүйесінің дамуымен ахуалдық есептің арақатынасына (жүйелі тәсіл);

- басқару міндеті мен барабар жағдайларды шешу технологиясын негіздеу және пайдалану;

- басқарудың бейімделу әдетін қалыптастыру (жаңа жағдайлардағы жаңа тәсіл).

Дағдарыстық көрініске қарағанда дағдарыстық жағдай мынадай белгілермен сипатталады: неғұрлым ұзақ даму кезеңімен; дағдарыстық ықпалдастықтың қиын-толымды әрекетімен; кәсіпорынның ұдайы өндіріс көрсеткіштерінің өсу қарқынының баяулауымен, оларды тоқтатуға дейін. Сонымен, уақытша көрсеткіш ғана емес, сонымен қатар бірқатар қосымша белгілер дағдарыстық көріністі дағдарыстық жағдайдан үзілді-кесілді ажыратады. Бұл жағдайда «дағдарыстық» жинақтамалық санатын өндірістік жүйенің қасиеттері ретінде белгілі бір шекараларда реттелгені оқшауланған бөлікке бөлінуі байқалады.

мұнда: $Ш_n$ -шығынсыздық нүктесі;
 $N_{кысыл.кіру}$ және $N_{кысыл.шығу}$ - қысылтаяң жағдай кезеңінде шұғыл-кіру және шұғыл-шығу уақыты;
 $N_{кысыл.ш.н}$ - дағдарыстық жағдайының шекаралық мәнінің қысылтаяң нүктесі;
 $ҚД_{кысыл.кіру}$ және $ҚД_{кысыл.шығу}$ - дағдарыстық жағдайдың қалыптасуы мен дамуы кезеңінде кіру және шығу уақыты;
 $ҚД_{кысыл.ш.н}$ - дағдарыстық жағдайдың қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі шекті мәнінің нүктесі.

2 сурет – Аграрлық кәсіпорынның экономикасында дағдарыстық жағдайдың пайда болуы және дамуы

Бір қарағанда, мұнда қолданылған дәрежелік шектеу ешқандай құндылыққа ие емес сияқты. Алайда бұл олай емес. Зерттелетін нысанның тәжірибеге негізделген қағидасын жасай отырып, оның әрбір санатымен бекітілген білімдәрежесін жүзеге асыруға болады. Осылайша, санаттарды олардың ортақтығы мен ерекшелігінде меңгеру дағдарысты аграрлық кәсіпорындарды басқарудағы бағалау және реттеу қызметтік ережелерін мойындауға (зерттелетін үдерісті модельдеу қағидасы ретінде түсінілетін) негіз болып табылады.

Дағдарысты басқаруда құбылыс жағдайының ерте кезеңдерінде заманауи баламалы микроэкономикалық теорияларды және серпіндік экономикалық шындықты байланыстыратын үлгілердің әдіснамалық

негізі болып табылатын қайталану тұжырымдамасы көрнекті болуы керек. Жаңа ауыспалы және имитациялық модельдерді құру қажеттілігі экономикалық теория мен тәжірибенің нысаны есебінде немесе дағдарысты басқарудың нақты көрінісі ретінде кәсіпорынның экономикасына көзқарастарындағы айырмашылықтардан туындайды.

Басқару тұжырымдамасын әртүрлі түсіндірумен қатар, олардың нақты себептерінің жіктелу мүмкіндігін қалыптастыру, басқару жүйелерінің көптеген модельдері арасында оның бір түрі ретінде ғана дағдарысты басқарудың кез-келген жалпы немесе нақты моделін табу қиын. Мұндай модельдердің жоқтығы немесе толық зерттелмегендігі экономика теориясының дерексіз нысаны

ретінде қабылдауға болады деген тұжырымдама, оның ішінде басқару теориясы мен дағдарысты басқарудың нақты нысаны арасындағы түбегейлі айырмашылықтың әдіснамалық болжамын дәлелдейді.

Аталған міндеттердің ұқсастығына қарамастан (басқару, экономикалық талдау және белгілерін алдын ала анықтау) нысандардың осы айырмашылығы әр түрлі көзқарастар ретінде айқындалады. Мәселен, экономиканың нақты экономикалық нысандары мен шаруашылық субъектілерін есептемегенде, дағдарысқа қарсы ғылыми білім мен зерттеулерді тереңдету үшін экономиканы зерделеудің бірден-бір шарты. Сонымен қатар, бұл білімді басшылыққа алып тәжірибеде қолдануға, қазіргі немесе бұрынғы қаржы-экономикалық, басқару, ұйымдастырушылық негіздерінде мемлекеттің сараптамалық бағалауына байланысты болжауқызметі кәсіпорынның болашағына дағдарысқа қарсы тұру мүмкіншілігін ұлғайтады. Басқаша айтқанда, бұл менеджер, аудитор немесе басқарушы үшін жеке фермадан немесе аграрлық кәсіпорыннан құрылымды түрде ажыратылмайтын ағымдағы және алдын-ала зерттеулердің толық ауқымын енгізуді білдіреді.

Жоғарыда зерттелген дағдарысқа қарсы әдістемелерді ауыл шаруашылығы құрылымдарының тәжірибесінде енгізуде Түркістан облысының Кентау қаласы «Тұран» шаруа қожалығының 2017 жылы экономикалық көрсеткіштерінің төмендеуіне байланысты дағдарысқа қарсы арнайы бағдарлама жасалынды. Мұнда аталған шаруашылықта 2017 жылы 2016 жылмен салыстырғанда мақтаның түсімі әрбір гектарынан 6,8 центнерге төмендеуі, өнім өндіруге кеткен шығынның 21,2%-ға артуы, 1 гектардан алынған табыс көлемінің 22,8%-ға азаюы, өндірістің рентабельдік деңгейінің 66,2 пайызға төмендеуіне алып келген. Сондықтан «Тұран» шаруа қожалығын жақын келешекте дағдарысқа қарсы іс-шаралар бойынша техниканы пайдалануды жетілдіру, озат технологияны өндіріске енгізу, шаруашылықтағы жұмыстардың тиімділігін арттыратын және олардың алға қойған жоспарларын орындауды қамтамасыз ететін кейбір экономикалық іс-шараларды жетілдіру мен құрылымдық өзгерістер енгізу ұсынылды. Бұл екі бағытты

– ғылыми-техникалық жаңашылдықты, табиғи түрде ұштастыра білгенде ғана шаруашылықтардың бәсекеге қабілетті мол және тиімді өнім өндіруіне мүмкіндігінің туатынын агроқұрылымның іс-қимылдары айқындау болып табылады (кесте 1).

Шаруа қожалықтарындағы экономикалық көрсеткіштердің жылдан жылға жақсаруы, ондағы еңбек ұйымдастырудың жаңа тәсілін қолданудың және өндіріске прогресивті технологияны енгізудің арқасынан жеткізілгенінен деуге болады. 2017 жылы өндірілген өнімнің 90 пайызын немесе 75 тоннасын шаруашылық бірінші, екінші өндірістік сортпен завоутқа өткізіп (сатып), өнімнің бәсекелік қабілетін көтеруге мүмкіндік алғанын атап өтуге болады.

Жалпы айта кету керек, мақта өндірісінде, ауыл шаруашылығында ғылыми-техникалық прогрестің алға басуы, техникалық дамудың және өндірістің тиімділігін арттыру жоспарына байланысты болуы керек. Бұл жоспардың маңызды ерекшеліктерінің бірі бола отырып, сол ғылыми-техникалық прогрестің кейінгі жылдардағы нәтижелері болып табылады және ол өндірістердің тиімділігін арттырумен тікелей байланысты.

Дағдарысқа қарсы іс-шаралардың неғзгі бағыты техникалық даму мен өндірістің тиімділігін арттыру жоспарларының маңызды құрамды бөліктерін мынадай сипаттауға болады. Өнімнің сапасын жақсарту, былайша айтқанда шитті мақтаның бәсекеге қабілеттілігін көтеру мен жетілдіру, жаңа технологияны пайдалану, өндірісті индустриализациялау, интеграция жоспары, басқару жүйесін жетілдіру, ұйымдастыру, сондай-ақ жұмысшы-қызметкерлердің еңбегін ғылыми жолға бейімдеу, зерттеу және тәжірибелік ынталандыру және тәжірибелік ынталандыру жоспарлары болып бірнешеге бағыттарға бөлінеді. Мұның барлығы, өндірістерде жаңа өнімдерді игеру және өндірілетін өнімдердің бәсекеге тартымдылығын жақсарту жөнінде бірнеше жылдық шараларды белгілеу, нарықтың қатынас жағдайында шешуші мәселелердің біріне айналуда.

1 кесте – Түркістан облысының Кентау қаласы «Тұран» шаруа қожалығының экономикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Жылдар			2017 ж 2015ж қатынасы, %
	2015	2016	2017	
1. Мақталық егістік көлемі, га	30,0	30,0	30,0	100,0
2. Бір гектардың түсімділігі ц/га	32,6	40,0	33,2	101,8
3. Жалпы алынған өнім, тонна оның ішінде:	97,8	120,0	99,6	101,8
- Өндірістік 1 сорт, цент бағасы цент/тенге	300 6300	420 6500	380 6400	106,7 101,6
- өндірістік 2 сорт, цент бағасы цент/тенге	400 5600	480 5700	365 5100	91,3 91,1
- өндірістік 3 сорт, цент бағасы цент/тенге	150 4700	180 4800	170 4600	113,3 97,9
- өндірістік 4 сорт, цент бағасы цент/тенге	128 3800	120 4200	141 4100	110,2 107,9
4. Жалпы алған өнімнің бағасы, млн.тенге	5321,4	6834,0	5270,0	99,0
5. Өнімге кеткен барлық шығын, млн.тенге	3840,0	3780,0	4581,0	119,4
6. Бір гектарға кеткен шығын, мың тенге	128,000	126,000	156,200	122,0
7. Бір центнерге кеткен шығын, тенге	3926,4	3150,0	4615	117,5
8. Бір гектардан алынған табыс, тенге	177,380	227,800	175,667	99,0
9. Бір центнерден алынған табыс, тенге	5441,0	5695,0	5291	102,9
10. Бір гектардан алынған таза табыс, тенге (8-6)	49380	101800	17566	35,6
11. Бір центнерден алынған таза табыс, тенге (9-7)	1215,0	254,5	676	55,6
12. Рентабелдік, пайыз есебімен	38,6	80,8	14,6	-24,0

Сонымен, жаңа өнімді мақта сорттарын игеру арқылы және өндіріліп жатқан өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін көтеру жөнінде 2025 жылға дейінгі инновациялық жоба жасауды қолға ала отырып, төмендегі шараларды іске асыруды қамтамасыз ету ұсынылды:

-мақта өнімінің жаңа сорттарын енгізу, өндірісті басқарудың жаңа тәжірибелік үлгілері мен түрлерін белгілеу;

-өнімнің сапалық көрсеткіштерін арттыру және оны ұйымдастырудың жаңа үлгілерін пайдалану;

-мақтадан басқа да өндіріліп жатқан өнімдердің жаңа прогрессивті бәсекеқабілетті түрлерін өндіру;

-өнімді мемлекеттік аттестациялауға дайындау, жаңа техникалық жаңалықтарды жасау, оны өндіріске енгізу.

Ауылдық кәсіпкердің негізгі иелерін, аграрлық кәсіпорындардың құрылтайшыларын, акционерлерін, несие беруші мекемелерін және басқа да субъектілерді кәсіпорынның қаржылық жағдайы туралы үнемі хабардар етіп отыруақты тұрғыдан қиындық туғызып

отырады десек те, оны қолға алу керек сияқты. Демек, зерттелетін нысанның жай-күйін дұрыс бағалау және алдын-ала экономикалық талдау жасау үшін, зерттелетін нысандардың негізгі қаржылық көрсеткіштерін, олардың нормативтік мәндерінен ықтимал ауытқу үлгілері мен жіктелу жүйесін, ауытқулар сипатын анықтау және оларды тудырған себептерді уақтылы айқындап отыру қажет.

Дағдарыстық құбылыстарды анықтау моделдері міндеттерінің ұқсастығына қарамастан (басқаруда, экономикалық талдауда және алдын-ала анықтауда) нысандардың айырмашылығы әртүрлі көзқарастар ретінде анықталады. Бұл жағдайда аграрлық құрылымдардың нақты экономикалық нысандарына және шаруашылық қызмет субъектілеріне қарамай дағдарыстан шығудың ғылыми негіздерін тереңдету мақсатында және атқарылған жұмыстарды басқару тәжірибесінде қолдану, ағымдағы немесе қаржы-экономикалық, шаруашылық, ұйымдастыру жағдайына сараптамалық баға беру, кәсіпорынның ықтимал болашағын болжау маңызды мәселелердің бірі деп есептейміз.

Осылайша, алдын-ала анықтау, аграрлық кәсіпорынның және оның ішкі құрылымдарының белгілі бір экономикалық құбылысқа ие дағдарысты басқарудың санаты болып табылатындығына көз жеткіздік. Дағдарысты басқаруда алдын-ала анықтаудың мақсаты дағдарыстың белгілері мен сипатын уақытылы тану, сондай-ақ оның жағымсыз әсерлерін оқшаулау болып табылады.

Қорытынды

Заманауи ғылыми зерттеулерде әлеуметтік-экономикалық жүйені дамытудағы дағдарыс тұжырымдамасы әлі де болса толығымен қалыптаспаған. Дегенмен, нарықтық экономикада дағдарыс кез-келген әлеуметтік-экономикалық жүйеге тән, соның ішінде ауылшаруашылық құрылымдары да бөлектене алмайды. Дағдарыстың функциялары мен қасиеттерін зерделеу ауылшаруашылық құрылымдарындағы дағдарыстың мән-мағынасын тереңірек ашуға және оны қалыпты жұмыс істеуін бағыттауға, теріс салдарлардың пайда болуына әкеліп соғатын сыртқы немесе ішкі факторларды объективті айқындауға мүмкіндік береді. Бұл түсінік ішкі факторлардың әсерінен туындайтын дағдарыстың ықтималдығы туралы немесе сыртқы жағынан дағдарысты тудыратын маңызды ойды көрсетеді.

Ауыл шаруашылығы құрылымдарының дағдарысқа қарсы іс-шаралар жүргізуде Түркістан облысының Кентау қаласы «Тұран» шаруа қожалығының 3 жылғы экономикалық көрсеткіштерін талдау негізінде дағдарыстық құбылыстарды анықтау моделдері қалыптастырумен бірге олардың мүмкіндігін басқару жүйелерінің көптеген үлгілерінің арасында дағдарысқа қарсы басқарудың қандай да бір маңызды жалпы немесе жеке моделін жасау қажет екендігі анықталды. Мұндай модельдердің болмауы («зерттелмеуі») экономикалық ғылым теориясын қоса алғанда, менеджмент теориясы нысанының және дағдарысқа қарсы басқарудың нақты заттық белгілерден түбегейлі айырмашылығы туралы әдіснамалық жорамалдың дұрыстығын куәландырады.

Сонымен, айтылғандарды қорытындылай келе, пайдаланылған тәсіл тұжырымдамасы бойынша «Тұран» шаруа қожалығының

тәжірибесі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының дағдарысқа қарсы іс-шараларға алдын ала дайындалу мүмкіншілігін барынша жоғары деңгейде пайдалану керектігін анықтады.

Жүргізілген зерттеулер негізінде дағдарыстық құбылыстардың даму дәрежесі мен негізгі үрдістері айқындай отырып, бұл ауыл шаруашылығы ұйымдарын дағдарысқа қарсы басқарудың тиімділігіне баға беруге және оны жетілдірудің басым бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді. Дағдарыстық сипаттамалар сандық және сапалық тәсілдерді қолдану арқылы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында дағдарыстық құбылыстардың даму дәрежесін кешенді бағалау моделін жасау және тәжірибе негізінде жетілдірілген әдістерді пайдалану ауыл шаруашылығы құрылымдарының дәрменсіздігін болжауда тиімді нәтижелер беретіндігі дәлелденді.

Зерттеулер нәтижесінде аграрлық кәсіпорындардың дағдарысты жағдайын бағалауды жүзеге асыру үшін пайдаланылатын экономикалық-математикалық модель көрсеткіштерінің жиынтығы ұсынылды. Іріктелген айнымалылардың негізінде аграрлық кәсіпорындардың дағдарыстық жағдайын бағалаудың нақты үлгісін құру зерттелді. Моделдік тәсілдер олардың арасында қызметтік тәуелділіктің болуына алдын ала зерттеу жүргізіп, басқа да талдау әдістерін пайдалану арқылы есептейтін ақпараттық көрсеткіштер жиынтығында дағдарыстық құбылыстарды анықтайтын арнайы модель құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму». Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы, 30 қараша, 2015 жыл. <http://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevty-nkazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylgy-30-karasha>.
2. Lapavitsas C. (2009). Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation. *Historical Materialism*, 17(2), 114-148.
3. Davis E.P., Stone M.R. 2005. Corporate financial structure and financial stability. *Journal of Financial Stability*, 1 (1): 65-91.

4. Mathe K.M. (2013). Agricultural growth and food security: Problems and challenges international. *Journal of Research in Commerce, Economic & Management*, 7(3), 131-137.

5. Tisdell C. 1996. Economic indicators to assess the sustainability of conservation farming projects: An evaluation. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 57 (2-3): 117-131.

6. Lichstein J.W., Simons T.R., Shriner S.A., Franzreb K.E. (2002). Spatial autocorrelation and autoregressive models in ecology. *Ecological Monographs*, 72(3), 445-463.

7. Klebanova T.S., Guryanova L.S., Shevchenko I.K. (2014). Model basis of early warning and localization of crises in economic systems of territories. *Actual problems of economics* #3(153).

8. Maslova T.N. Conceptual model of anti-crisis management in agricultural complex. *European Journal of Natural History*.

9. Бизнес-диагностика промышленных предприятий / Под ред. Е.А. Соломенникова, Г.В. Гренбек, В.Д. Маркова и др. - Новосибирск: НГУ, 2015. - 239 с.

10. Антонова О.В. Управление кризисным состоянием организации (предприятия): учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. В.А. Швандара. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 141 с.

11. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. - М.: Дело, 1992. - С. 212.

12. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. - М.: ИНФРА-М, 2012. - 215 с.

13. Чернявский А. Д. Антикризисное управление: учеб. пособие. - Киев: МАУП, 2000. - 208 с.

14. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: учеб. пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. - 349 с.

15. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. - М.: ИНФРА-М, 2015. - 208 с.

16. Серикбаева К.А. Эволюция развития налогов и налоговой системы в Казахстане // Ученые записки Академии экономики и права. - 2010. - № 1(18). - С.127-133

17. Киреева М.М., Рылякин Е.Г. Налоги и кризис // Современные научные исследования и инновации. 2016. - № 12 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/75703> (дата обращения: 12.02.2019).

18. Антонова О.В. Управление кризисным состоянием организации (предприятия): учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. В.А. Швандара. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 141 с.

19. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. - М.: ИНФРА-М, 2012. - 215 с.

20. Lagadek P. *Etatsurgence: efaillance technologiques et destabilisations sociale*. P.: Ed. DuSeuil, 1988. P. 35.

21. Графов Г.Ф. Нормативная база рейтинговой оценки финансово-экономического состояния предприятия // *Аудитор*. - 2010. - № 6. - С.29-35.

22. Жарковская Е.П., Бродский Б.Е. Антикризисное управление: учебник. М.: Омега-Л, 2008. - 457 с.

23. Иванов В. и др. Методика комплексного анализа предприятия для целей антикризисного управления // *Рынок ценных бумаг*. - 2011. - № 23. - С. 69-72.

Reference

1. Nazarbayev N.A. «Kazakhstan zhana zhakhandy naky aktualda: osim, reformalar, damu». *Kazakhstan Respublikasynyn Presideninin Kazakstankhalakyna Zholdauy*, 30 Karasha, 2015 zhyl. <http://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevty-nkazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylgy-30-karasha>.

2. Lapavitsas C. (2009). Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation. *Historical Materialism*, 17(2), 114-148.

3. Davis E.P., Stone M.R. 2005. Corporate financial structure and financial stability. *Journal of Financial Stability*, 1 (1): 65-91.

4. Mathe K.M. (2013). Agricultural growth and food security: Problems and challenges international. *Journal of Research in Commerce, Economic & Management*, 7(3), 131-137.

5. Tisdell C. 1996. Economic indicators to assess the sustainability of conservation farming projects: An evaluation. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 57 (2-3): 117-131.

6. Lichstein J.W., Simons T.R., Shriner S.A., Franzreb K.E. (2002). Spatial autocorrelation and autoregressive models in ecology. *Ecological Monographs*, 72(3), 445-463.

7. Klebanova T.S., Guryanova L.S., Shevchenko I.K. (2014). Model basis of early warning and localization of crises in economic systems of territories. *Actual problems of economics* #3(153).

8. Maslova T.N. Conceptual model of anti-crisis management in agricultural complex. *European Journal of Natural History*.

9. *Biznes-diagnostika promyshlennyh predpriyatii / Pod red. E.A. Solomennikova, G.V. Grenbek, V.D. Markova i dr.* - Novosibirsk: NGU, 2015. - 239 s.

10. Antonova O.V. *Upravlenye krizisnym sostoyaniyem organizatsy (predpriyatya): Ucheb. posobyey dlya vuzov / Pod red. prof. V.A. Shvandara.* - M.: YUNIT-DANA, 2011. - 141 s.

11. Meskon M., Albert M., Hedouri F. *Osnovy menedjmenta*. M.: Delo, 1992. S. 212.

12. Berdnikova T.B. Analiz i diagnostika finansovo hozyaistvennoy deyatel'nosti. - M.: INFRA-M, 2012. - 215 s.

13. Chernyavski A. D. Antikrizisnoe upravlenie: Ucheb. posobie. - K.: MAUP, 2000. - 208 s.

14. Fomin Ya.A. Dyagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. - M.: YuNITI-DANA, 2015. - 349 s.

15. Sheremet A.D., Saifulin R.S., Negashev E.V. Metodika finansovogo analiza. - M.: INFRA-M, 2015. - 208 s.

16. Serikbaeva K.A. Evoliutsiya razvitiya nalogov i nalogovoy systemy v Kazakhstane // Uchenye zapiski Akademii ekonomiki i prava. - 2010. - № 1(18). - s. 127-133

17. Kireeva M.M., Ryliakin E.G. Nalogyi krizis // Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovatsii. 2016. № 12 [Elektronnyi resurs]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/75703> (data obrasheniya: 12.02.2019).

18. Antonova O.V. Upravlenie krizisnym sostoyaniem organizatsii (predpriyatiya): Ucheb. posobie dlya vuzov / Pod red. prof. V.A. Shvandar. - M.: IyNITI-DANA, 2011. - 141 s.

19. Berdnikova T.B. Analiz i diagnostika finansovo hozyaistvennoy deyatel'nosti. - M.: INFRA-M, 2012. - 215 s.

20. Lagarde P.E. tatsurgence: efaillance technologies et destabilization sociale. P.: Ed. DuSeuil, 1988. P. 35.

21. Grafov G.F. Normativnaya baza reitingovoy otsenki finansovo-ekonomicheskogo sostoyaniya predpriyatiya // Auditor. - 2010. - № 6. - S. 29-35.

22. Jarkovskaya E.P., Brodsky B.E. Antikrizisnoe upravlenie: ucheb. M.: Omega-L, 2008. - 457 s.

23. Ivanov V.I. dr. Metodika kompleksnogo analiza predpriyatiya dlya tselei antikrizisnogo upravleniya // Rynok tsennykh bumag. - 2011. - № 23. - S. 69-72.